International Journal of Social Inquiry
Cilt / Volume 13 Sayı / Issue 1 2020 ss./pp. 235-267

CEVDET PAŞA'NIN FRANSIZ DEVRİMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ*

Ekin ERDEM**

Makale Geliş Tarihi-Received: 17.08.2019
Makale Kabul Tarihi-Accepted: 01.05.2020
Doi: 10.37093/ijsi.746479

ÖZ

"Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler", 1790'da Edmund Burke tarafından kaleme alınan ve siyasal düşünceler tarihinde Anglosakson tarzı liberal muhafazakârlığın kurucu metni olarak kabul edilen eserin adıdır. Osmanlı siyasal yazınında benzer isimde bir çalışma bulunmamakla beraber, ideolojik konumlanış bakımından bu çizgiye yakın düşen bir metne rastlamak mümkündür. Bu metin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Dönemi'ndeki resmi tarihi niteliği taşıyan Tarih-i Cevdet'in ciltleri arasında dağınık parçalar hâlinde yer alan Fransız Devrimi anlatısı ve eleştirisidir.

Metnin yazarı olan Ahmed Cevdet Paşa, eserinin çok sık alıntılanmış kimi istisnai parçalarında Fransız devrimcilerinden horlayıcı ifadelerle bahsetmesi ve kariyerinin izleyen döneminde Kanun-ı Esasi'nin ilânına karşı çıkması nedeniyle kimi zaman reaksiyoner bir düşünür olarak değerlendirilmiştir. Ne var ki Tarih-i Cevdet'in Fransız Devrimi'ne ilişkin pasajlarının bütüncül bir okuması, Cevdet Paşa'nın, "ancien régime"i koşulsuz biçimde savunan bir tutuculuğa değil, anayasal düzenin kademeli bir evrimle kurulmasını tercih eden bir tür liberal muhafazakârlığa yakın durduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Cevdet Paşa, Fransız Devrimi, Liberalizm, Muhafazakârlık, Tanzimat Dönemi.

---

* *Bu makale, Ekin Erdem'in 2009 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırladığı "Cevdet Paşa'ya Göre Avrupa Tarihi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İzmir/Türkiye. erdm.ekn@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000 0002 6108 9606.*

Ekin ERDEM

CEVDET PASHA'S REFLECTIONS ON THE REVOLUTION IN FRANCE

ABSTRACT

"Reflections on the Revolution in France" is the title of the work written by Edmund Burke in 1790, which is known as the constituent text of Anglo-Saxon liberal-conservatism. Although the Ottoman political literature does not have an essay that has a similar title, it is possible to find a text that is close to this ideological position. This text is the narrative and critical of the French Revolution that is sprinkled among the volumes of Tarih-i Cevdet, the official history of the Tanzimat era, the bureaucratic modernizing period of the Ottoman Empire.

Ahmed Cevdet Pasha (1822–1895), the author of the text, had mistakenly been regarded as a reactionary thinker, because of his most quoted insulting comments on French revolutionaries and his opposition to the declaration of the Kanun-ı Esasi (the Otttoman Constitution) in the late stages of his career. However, a holistic reading of Tarih-i Cevdet's passages on French Revolution reveals that Cevdet Pasha is not attached to a reactionary position that defends the "ancien regime" unconditionally, but rather he is close to a liberal-conservative ideology which approves the establishment of a constitutional order in a gradual evolution.

Keywords: Ahmed Cevdet Pasha, French Revolution, Liberalism, Conservatism, Tanzimat Era.

GİRİŞ

Tanzimat Dönemi'nin önde gelen devlet adamları arasında yer alan Cevdet Paşa, Avrupa'da I. Dünya Savaşı'na kadar devam edecek olan güçler dengesinin temellerini atan Viyana Kongresi'nin toplanışından yedi yıl sonra, günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Lofça'da dünyaya gelmiştir (26–27 Mart 1822). İlk ve orta eğitimini bu küçük Balkan kasabasında tamamladıktan sonra Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunduğu 1839 yılında medrese eğitimi almak üzere İstanbul'a gönderilmiş ve 1846'da fermanı hazırlayan Mustafa Reşid Paşa'nın hizmetine girmiştir (Chambers, 1973). Bu tarihte Reşid Paşa'nın çocuklarının öğretmenliğini üstlendiği gibi, iki yıl sonra Tanzimat'ın diğer bir büyük siması olan Fuad Paşa'yla tanışacak, 1851 yılında ise Fransız Akademisi'ni örnek alarak kurulan Encümen-i Dâniş tarafından 1774–1826 yılları arasındaki Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirilecektir (Neumann, 1999: 20–21).

Tarih-i Cevdet'in ilk üç cildi, Osmanlı Devleti'nin Rus Çarlığı'na karşı İngiltere ve Fransa'yla müttefik konumunda olduğu Kırım Savaşı sırasında tamamlanmıştır (Ölmezoğlu, 1977: 115). İmparatorluğun Batılılaşma sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturan bu ittifak sırasında kaleme alınan ciltlerde, Antik Çağ'dan 18. Yüzyıl'a uzanan Avrupa tarihine ilişkin anlatıların doksan sayfayı bulduğunu belirtmek, Ahmed Cevdet'in Avrupa'ya olan ilgisinin boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (1309: I, 163–147; II, 265–271).

Osmanlı tarımına özel mülkiyeti yasallaştıran Arazi Kanunnamesi'nin hazırlanışından (1858) Anadolu ve Rumeli'de üstlendiği müfettişlik görevlerine (1861–1865) kadar birçok alanda Tanzimat'ın öncü bürokratları arasında yer alan Cevdet Paşa'nın reaksiyoner bir düşünür olarak nitelendirilmesine yol açan ilk gelişme, 1869'da Sadrazam Âli Paşa'nın Napoleon tarafından hazırlanmış olan Fransız Medeni Kanunu (Code Civil)'nu benimseme önerisine şiddetle karşı çıkarak yerine "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" adlı Osmanlı medeni kanununu hazırlayacak komisyonun başkanlığını üstlenmesidir (Mardin, 1996; Karahasanoğlu, 2011: 96).

Türk hukukunun sekülerleşme sürecindeki bir duraklama olarak değerlendiren bu gelişmeyi (Berkes, 1973: 406) Paşa'nın 1876'da Meşrutiyet'in ilânına karşı çıkışı izlemiş, 1881'de anayasanın mimarı

Mithat Paşa'nın yargılanmasında oynadığı rol ise kendisinin, başlangıçta içinde yer aldığı modernleşme sürecinin örtülü bir muhalifi ve istibdat rejiminin bir âleti olarak nitelendirilmesine yol açmıştır (Tanpınar, 2005: 203-204).

Ne var ki Tarih-i Cevdet'in siyasal olgulara ve özellikle Avrupa tarihine ilişkin pasajlarının ayrıntılı bir analizi böyle bir ideolojik konumlandırmayı doğrulamamaktadır. İzleyen satırlarda Cevdet Paşa'nın, Tanzimat Dönemi'nin doruğu olarak adlandırılabilecek Kırım Savaşı yıllarından (1854–1855), Mithat Paşa'nın Taif'te öldürüldüğü ve II. Abdülhamid'in mutlakıyet rejiminin kesin olarak yerleştiği 1884 yılına kadar yaklaşık otuz yıl zarfında tamamladığı eserinde Fransız Devrimi'ne ayırdığı kısımlar, Hicri 1309 (M.1891–1892)'da "Tertib-i Cedid" başlığıyla yayımlanmış özgün basımı üzerinden değerlendirilecektir.

1. DEVRİM'E GİDEN YOL

Cevdet Paşa'nın, Fransız Devrimi üzerine düşüncelerine esas olarak yer verdiği I. ve VI. ciltleri yayımlattığı 1854 ve 1861 yıllarında, Fransa'da III. Napoléon'un II. İmparatorluk olarak adlandırılan otoriter rejimi hüküm sürmekte ve yüz yıl öncesine kıyasla Avrupa genelinde liberal ve cumhuriyetçi fikirler gerileme sürecine girmiş bulunmaktadır (Armaoğlu, 2003: 139-140).

Klasik Osmanlı siyasal geleneğini izleyerek "ihtilâl" sözcüğünü yıkımla eşanlamlı olarak kullanmış olan Paşa (1309: I, 29) eserini yazdığı dönemde devrimin ilkelerinin yenik düşmüş sayılmasının da verdiği rahatlıkla, 1789 Devrimi'ni bütün uluslar için ibret alınacak bir vaka olarak yorumlamakta ve devrime "maruz kalan" Fransa'nın, çağdaşı olan Avrupa devletlerine oranla eksikleri ve yanlışlarının altını özenle çizmektedir. Cevdet Paşa'nın üzerinde ısrarla durduğu konu, devrimin nasıl engellenebileceği sorunudur. Çeşitli memuriyetleri sırasında karşılaştığı ulusçu azınlık hareketleriyle 1789'un yaydığı ilkeler arasında bağlantı kuran ve eserini zamansız bulduğu meşrutiyet rejiminin ülkesinde tartışmaya açıldığı bir dönemde kaleme alan Cevdet Paşa'nın bu satırlarında, yabancı bir ülkenin geçmişte geçirdiği deneyimleri incelemenin ötesine taşan kaygıları sezmek de mümkündür. Aşağıdaki satırlarda Cevdet Paşa'nın gözüyle Fransız Devrimi'ni doğuran koşullar, bu ülkenin

XVIII. Yüzyıl'daki Aydınlanma Dönemi, XVI. Louis dönemindeki konjonktürü ve devrimin önüne geçmek için yürütülen mâlî reform çabaları olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

1.1. "Efkâr-ı Umûmiye'nin İhtilâli" (Aydınlanma)

Cevdet Paşa Fransız Devrimi anlatısına, feodal dönemdeki bütün Avrupa toplumları için geçerli saydığı bir sınıfsal tahlille başlamaktadır. Öncelikle, "asilzâdegân" ve "papaslar" isimleriyle tanımladığı soylu ve ruhban sınıflarının her tür ayrıcalığa sahip olduğu bu toplumlarda, "âhâd-ı nâs" şeklinde ifade ettiği halk tabakasının nasıl esir gibi hor ve hakir görüldüğünün portresini çizer:

"… feodalite asrında Avrupa ahâlisi üç sınıf üzre olub birincisi asilzâdegân ve ikincisi papas takımı olarak bu iki sınıf envâî imtiyâzat müsaadata mazhar oldukları hâlde sınıf-ı sâlis yani âhâd-ı nâs takımının kimi esir ve kimi esir gibi hor ve hakir olarak asilzâdegân nazarında bayağı insanlardan addolunurlar idi." (1309: VI, 159).

Bir sonraki adımda ise, Avrupa tarihini ele aldığı ilk bölümün girişinde medeniyetin beşiğinin Asya kıtası olduğuna işaret ettiği gibi (1309: I, 163–166) çağdaş Avrupa toplumlarının "hürriyet ve serbesiyet" düşüncelerini de, Haçlı Seferleri sırasında Müslümanlardan öğrenmiş olduklarını savunur (1309: VI: 159). Ne var ki özgürlüğün gelişimi Avrupa'nın her toplumunda aynı yolu izlemiş değildir. Örneğin İngilizlerin "mîzaclarında derkâr olan vakâr ve temkin" sebebiyle, bu ülkede halk "derece derece mazhâr-ı müsâadat" olduğu gibi, hükümetlerinin otoritesi de bir anayasa ile sınırlandırılarak meşrutî rejim kurulmuş ve mezhep bakımından "halk serbest bıragılub binâenaleyh orada Protestan mezhebi şâyi' olmuş"tur. İleride çeşitli yerlerde tekrar karşımıza çıkacağı gibi, Cevdet Paşa'nın gözünde Avrupa ülkeleri arasındaki en sağlıklı toplum ve hükümet modeli budur (1309: VI, 159). Almanya'ya gelince, bu ülkede de zamanın gereklerine göre bir "tadîlât-ı lâzime" yapılmış olmakla beraber, imparatorlar İtalya'daki nüfuzlarını koruyabilmek için asillere çok büyük haklar tanımışlar ve "Almanya asilzâdegânı ziyâde kuvvet bulub refte refte birer hükümdâr-ı müstakil" konumuna gelmişlerdir. Cevdet Paşa, bu duruma örnek olarak, Protestan mezhebini kabul eden Brandenburg Markiliği'nin Prusya Krallığı'na dönüşerek Habsburg İmparatorları'na rakip olmalarını göstermektedir (1309: VI, 159). Fakat kuşkusuz bu üç

devlet arasında en kötü durumda olan Fransa'dır. Cevdet Paşa burada, Fransızca "tiérs etat" teriminin karşılığı olarak kullandığı "sınıf-ı sâlis"in, yani üçüncü sınıfın, feodalite asırlarında asilzâde ve ruhban sınıflarının hizmetkârı mertebesinde "zelîl ve hakîr" olup devletin bütün vergi yükünü sırtlandığını, bunun karşılığında bir teşekkür göreceğine, devlet memurlarının "gadr ü hakaret"ine ve mültezimlerin "zulm ü taaddi"sine maruz kaldığını belirtmektedir (1309: VI, 159-160).

İleriki yıllarda Fransız kralları, asilzâde ve ruhban otoritesini dayanan feodal düzeni tasfiye etmek için halka bazı haklar tanımışlarsa da, "*sonradan milletin kuvvetini derk iderek*" bu hakları geri almışlar ve ölçüsüz bir mutlakıyet rejimi kurmuşlardır. Cevdet Paşa bu tarz bir monarşinin doğuracağı zararlara örnek olarak XIV. ve XV. Louis dönemlerinin maddî ve etik çöküntülerini göstermektedir (Örn. 1309: I: 230). Bununla beraber, bu iki hükümdar döneminde halk bilim ve kültürde ilerlemiş "ve belki asilzâdegân ve papaslar ile beraber kraliyeti istihzâ eylemeye" başlamıştır. Paşa, aydınlanan sınıfın burjuvazi[1] olduğunun farkındadır. Tiérs-Etat'nın bu en güçlü tabakası, şimdi kültürce eşit olduğu aristokrasiden resmî eşitlik de istemektedir:

"*Ve şehirler ahâlisi haylice terbiye ve mâ'lûmât kesb iderek mua'melât-ı âdiyede asilzâdegân ile bir müsâvât hâline gelmiş oldukları hâlde mûa'melât-ı resmîyede müsâvât olmayub hele asilzâdegân olmadıkca kimesnenin ordularda zâbit sıfatıyle bulunamaması gibi asilzâdegâna i'tâ olunan imtiyazlar sınıf-ı sâlisden olan şehrîlere pek ziyâde te'sir iderek mûa'melât-ı resmîyede müsavât tahsîl eylemek emeline düşmüş idiler.*" (1309: 160-161).

Cevdet Paşa, Fransa'da 18. Yüzyıl'ın ikinci çeyreğinden itibaren başlayan Aydınlanma Dönemi'ni ise XIV. Louis döneminde eğitimin toplumun geneline yayılmasına bağlar. Her ne kadar sonrasında "*serbesiyet-i efkâra dâir telif olunmuş olan kitablar yasağ olunarak ihrak olunmuş ise de*", halk bunları daha büyük bir hırsla gizlice temin edip okumaya devam etmiştir (1309: 161). Ancak Paşa'nın Aydınlanma

[1] Cevdet Paşa, Fransızca'da şehir anlamına gelen "bourg" sözcüğünden türemiş olan "burjuva" terimini "şehrîler" şeklinde Türkçeleştirmektedir (1309: I, 160–161). Yusuf Akçura'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme aldığı *Tarih-i Siyasi*'sinde burjuvazi kavramını karşılamak için kullandığı sözcük ise "burçlular"dır (Akçura, 2017: 384, 385).

Dönemi filozofları üzerine düşüncelerini görmek için tekrar birinci cilde dönmek gerekecektir. Çünkü o, Montesquieu, Voltaire ve Rousseau'nun devlet ve toplum hakkındaki başlıca eserlerinin yayımlanışlarıyla, Fransa'nın Yedi Yıl Savaşları (1756–1763) sonrasındaki bunalımı ve XV. Louis'nin kötü yönetimi arasında doğrudan bir ilişki görmektedir:

"Kralın böyle suî-etvârıyla kraliyet mesnedinin şan ve i'tibârı tenzîl itmekde olduğı hâlde ol asrın feylesoflarından Monteskiyö nâm müellif-i meşhûr hey'et-i devlet nedir ve adâlet ve hakkâniyet ne dimekdir. Ve bunların asıl ve esâsını beyân itdiği ve meşhur Volter dahi her şeyi istihzâ ile akâid ve efkâr-ı âtikayı i'tibârdan düşürdüğü gibi Ruso nam mü'ellif dahi gâyet münşiyâne olarak te'lif itdiği kitablarda devlet ve din ve mezhebin ahvâl-i esâsiyesinden sûret-i muvazzahada bahs itmişdir." (1309: I, 230).

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa'nın, Aydınlanma'nın büyük düşünürleri hakkındaki kanaatleri şaşırtıcı derecede olumludur. Ne var ki hemen sonrasındaki paragrafta, bu fikirlerin aydın tabakadan çıkıp asırlarca cahil bırakılmış halk tabakalarına yayılmasıyla nasıl yanlış bir yol açıldığının tasviri gelecektir:

"Öteden berü gerek efkâr-ı politikiye ve gerek efkâr-ı dîniye ve mezhebîyece her dürlü serbesiyetden mahrum tutulan Fransa ahâlisi heman bu mü'elliflere tâbî' olarak efkâr-ı umûmiye bir başka şekle girmeğe başlayub hâlbuki bu halkın ol vakte kadar bilâ-terbiye hâlî kalan ezhânına birdenbire bu misillû efkâr-ı felsefiye ilkâ olunduğı gibi havsala-i fehm ve i'zânına sığmayub ve âhâd-ı nâs ve bu misillû ebhâs-ı umûmiyeyi def'aten anlamayub be- hayr'en hayrete düşerek ekser husûsâta yanlış mânâ' virdikleri cihetle efkâr-ı umûmiye bir yanlış yola sapmışdı." (1309: I, 230).

Cevdet Paşa, Aydınlanma ve ateizm arasındaki çok tekrarlanan ilişkiyi ise, Antik Yunan'ın Küçük Sokratik okullarından olan ve etik yasaları toplumdışılıkta arayan "Kinik" (Kelbîyyun) akımının yayılmasına bağlamaktadır (1309: I, 230). Aslına bakılırsa Paşa'nın, gerek isimlerini vermediği Kynik okulundan düşünürlerin, gerekse yukarıda değindiği üç büyük filozofun eserlerini doğrudan inceleyip incelemediği şüphelidir (Ortaylı, 1986: 167). Zaten Aydınlanma hakkında hayli ilginç notlar düşmesi beklenebilecek görüşlerini de müstakil bir bölüm halinde ele almak yerine Avrupa tarihine ayırdığı sayfaların içine dağınık biçimde serpiştirmiştir. Bununla beraber Paşa'nın, birinci cildin fihrist bölümünde ilgili konu için seçtiği başlık,

onun Aydınlanma ve yol açtığı sonuçlar üzerine temel yargısını en açık biçimde yansıtmaktadır: "*Fransa'da Efkâr-ı Umûmiye'nin İhtilâli*". Kuşkusuz burada yer alan şekliyle "ihtilâl" sözcüğü, yüzyılın sonunda yerleşecek içerikteki bir devrim kavramının değil, klasik Osmanlıca'daki karşılığıyla "karışıklığın" ifadesidir. Paşa'ya göre Aydınlanma ile Fransız kamuoyunun kafası karışmış ve "*ahâlinin ezhânı başkalaşdığı cihetle Fransa bir âcib tavr u hâle*" girmeye başlamıştır (1309, I: 230).

1.2. XVI. Louis Dönemi (1774–1789)

Cevdet Paşa, Bourbon Hanedanı'nın Cumhuriyet'ten önceki son kralı olan XVI. Louis (1774 – 1792)'yi "*niyeti güzel*", fakat "*ol asra muvâfık olmıyacak derecede taassuba mâil*" ve "*dirâyet ve cesâreti asrın hâl-i müşkilâtına kâfil ve kâfi olmayan*" bir hükümdar olarak değerlendirmektedir. Paşa'ya göre aslında bu kralın hükümdarlığı, görece olumlu koşullar altında başlamış, erdem ve merhamet sahibi bir kral olan XVI. Louis de vekillerini namuslu insanlardan seçmeye ve kendisinden önceki iki kralın bırakmış olduğu kötü mirası düzeltmeye çalışmıştır. Cevdet Paşa, buna rağmen gerekli ıslahatın yapılamayışının suçunu öncelikle kralın "öyle ehl-i ırz adamlar"ı makbul saymayan ve onlara karşı derhal muhalefete geçen akraba ve yakınlarına yüklemektedir. Ancak Paşa'ya göre Fransa'nın bu dönemdeki en büyük talihsizliği, her tür ıslahata karşı olan ve en küçük bir yenilik girişimine tahammülü olmayan başbakan Maurepa'dır:

"*Morpa (…) teşebbüsât-ı cedîdenin lüzûmunu derk ve i'zân idemediğinden (…) Lui bazı ıslahât-ı cedîdenin icrâsını dermeyân itdikçe me'mûriyetden istifâ iyler ve ilerü gitmek şöyle tursun eski hâl ve hey'ete rücûa çalışır(dı).*" (1309: I, 238, 239).

Devrim kavramına karşı olduğunu bildiğimiz Paşa'nın, söz konusu "ıslahat" olduğunda ne derece kararlı bir değişim ve ilerleme taraftarı olduğunun en açık ifadelerinden birine bu pasajda rastlanmaktadır. Ona göre devrim, vakti geldiği zaman gerekli reformları uygulamaya koyamayan devletlerin uğrayacağı kötü, ancak olağan bir sonuçtur. Dolayısıyla Fransa için, "*ol asrda böyle efkâr-ı âtikada musirr*" (eski fikirlerde ısrarlı) bir kişinin başvekil olarak tutulmasının büyük bir hata olduğunu ısrarla vurgulamaktadır (1309: I, 239). Cevdet Paşa, ayrıca, XVI. Louis dönemindeki Fransa'nın Ortaçağ'dan devralınan

parçalanmış yapısının aksaklıklarına parmak basmakta ve bu durumun birlik isteyen halkı ihtilâle ve zorbalığa teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Örneğin Fransa'nın çeşitli yerlerinde kullanılan ölçü birimleri farklıdır ve eyaletler arasında gümrükler vardır. Ayrıca Protestanlar Katoliklerin sahip olduğu ayrıcalıklardan yoksun tutulmakta, Yahudiler ise hiçbir hakka sahip bulunmamaktadır (1309: I, 167). Kendisi de bir hukukçu olan Cevdet Paşa, devrimden önceki Fransız hukukunu mercek altına almayı da ihmal etmeyecektir. Burada Paşa'nın gözüne çarpan ilk husus, Fransa'daki hukuk ikiliğidir. Belki içinde yaşadığı Tanzimat Türkiyesi'nde de ayrı durumun geçerli olmasının etkisiyle bu yapının zararlarına özenle işaret etmekte ve yargıçlık makamının para ile satılması gibi yolsuzluklara değinmektedir: "*Fransa eyâlâtının bazısında Roma kanunu ve bazısında âdât ve teâmül câri olduğı cihetle (…) hükkâm mesnedleri akçe ile alınub satılır bir tarik olmasıyle ekseriyâ icrâ-i adl ü hakkâniyet olunamazdı.*" (1309: I, 160). Asilzade ve ruhban sınıflarının halk üzerindeki baskıları da son sınırındadır. Üstelik bu sınıflar, kralın aksine, halka nefes aldırabilecek her tür reform girişiminin de karşısına dikilmekte, kendi imtiyaz ve muafiyetlerinden en küçük bir taviz vermeye yanaşmamaktadırlar (1309: I, 239-240; VI, 161-162). Ne var ki "sınıf-ı sâlis" de artık haklarını aramaya ve sorgulamaya başlamıştır. Cevdet Paşa, bu üç sınıf arasında, Fransız Devrimi'ni ele alan hemen her tarih kitabında rastladığımız çok ünlü bir tarihî tartışmayı, kendine özgü üslubuyla eserine eklemiştir:

"*Papaslar biz devlete duâ idiyoruz. Ve asilzâdegân dahi bizler devlet içün meydân-ı harbde kan dökeyoruz deyü imtiyâzât ve mû'âfiyâtın ibkâsını iddiâ iderler ve sınıf-ı sâlis tarafından papaslara devlete duâ itmek virgü i'tâsına mânî değildir dinilür ve asilzâdegâna dahi acaba sâir halkın muharebelerde dökülen kanları su mudur deyü sûâl idülür idi.*" (1309: I, 161).

Bu paragrafın hemen arkasından, Paşa'nın XVI. Louis üzerine en kesin yargısı gelecektir. Yukarıda sayılan bütün şartlar Fransa için artık "*bir yeni çığır*" açılma zamanının geldiğini haber verdiği hâlde kral, yetenekli politikacıları devreye sokamamış, reform için uğraşan vekillerini de yarı yolda bırakmıştır. Kısacası XVI. Louis, bütün iyi niyetine rağmen, "şiddetli bora zamanında" dümeni ele almayı başaramayan kötü bir kaptandır ve Fransa'nın ihtilâlin selleri içinde kalmasında en büyük sorumluluk paylarından biri de onun üzerindedir:

"Şu hâlete nazaran artık eski âdât ve usûlün tecdîdiyle Fransa için bir yeni çığır açılmasının zamanı gelmiş dimek olub vükelâ içünde buna muktedir bâzı zevât dahi mevcûd olarak hayli tedâbir ortaya konulmuş ise de on altıncı Lui müteredded ve mütelevvin olub ekseriyâ vükelâsını yarı yolda bırakdığından bunca tedâbir-i hasene ve teşebbüsât-ı müstahsene hep semeresiz kalmışdır (.) Hâlbuki böyle şiddetlü bora zamanında hükümdâr olan zât makâmında sebât ile cesurâne ve cansiperâne dümeni eline almaz ise akıntı gâlib gelerek ve rüzgâr kılavuz olarak sefîne-i devletin tehlikeye uğraması melhûz-ı kâvîdir." (1309: I, 161).

1.3. Devrim Önlenebilir miydi?

Cevdet Paşa'nın Fransız Devrimi'ne, devrimi hazırlayanlar ve yönlendirenlerden çok, ona maruz kalanların gözünden baktığı ortadadır. Dolayısıyla devrimin nasıl önlenebileceği sorunu Tarih-i Cevdet'te kritik bir yer tutar. Ne var ki Paşa, boraya ve sele benzettiği, bir ülkenin başına gelebilecek en büyük felaketlerden biri olarak gördüğü bu olgunun önlenebilmesi için ne düşünce özgürlüğünün kısıtlanmasını, ne de siyasal denetimin sıkılaştırılmasını önerir. Ona göre, XVIII. Yüzyıl sonundaki Fransa'nın asıl sorunu maliye ve iktisat politikalarında yatmaktadır ve eğer bu alanlarda gerekli reformlar yürürlüğe konabilmiş olsa devrime giden yol açılmayacaktır. Belki Tarih-i Cevdet'in bütün yaprakları içinde, Cevdet Paşa'nın liberal ve reformcu yönünün muhafazakârlığına en üstün geldiği kısımlar, devrimin nasıl önlenebileceğini tartıştığı paragraflarıdır. Fransız Devrimi ve genel olarak Avrupa tarihi üzerine son derece sınırlı bir literatüre sahip olan bir ülkede, Cevdet Paşa titiz bir araştırmacılık örneği göstererek, XVI. Louis Fransa'sının üç büyük maliye bakanı olan Turgot, Necker ve Calonne'un reformlarını mercek altına almaktadır.

Niyazi Berkes, Türkiye iktisat tarihi hakkında kaleme aldığı değerli çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş iktisat üzerine ilk makalelerin 1852'de yayınlandığı ileri sürmüş ve Ahmed Midhat Efendi'nin 1879 basımı eserine "Ekonomi Politik" adını vermesini çağına göre "şaşılacak bir atılganlık" olarak değerlendirmiştir (Berkes, 1976: 331, 338). Oysa Osmanlı tarihinin kendisine düşen payını yazma görevini 1851'de üstlenen Cevdet Paşa, eserinin aynı yıl içinde kaleme aldığı ilk cildinde, -üstelik yabancı bir ülkenin- iktisadî durumunu inceleme altına aldığı gibi, "ekonomi politik" terimini de açıkça kullanmaktadır (1309: I, 239). Paşa'nın bu konudaki

değerlendirmeleri, XVI. Louis'nin Mâliye Nâzırı ve Fransız fizyokrat okulunun önde gelen isimlerinden Jacques Turgot'ya ayırdığı satırlarla başlar:

"Lui'nin mâliye nâzırı nasb iylemiş oldığı (Turgo) gayûr ve müsta'id ve (Ekonomi Politik) yâni esbâb-ı servet ve ma'mûriyet-i umûmiye ilmine aşinâ bir zât olub mâliyece lâzım gelen ıslahâta güzelce teşebbüs iderek bir hayli suî-istimâlâtı defi' idüb devletin masârifi vâridâtını hayli tecâvüz iderken virgü ve tekâlifi tezyîd itmeksizin ve istikrâza muhtâc olmaksızın mücerred hüsn-i tedbîr ile muvâzene açığını günden güne taklîl ile düyûn-ı hazînenin fâizini dahi ta'diye iylerdi" (1309: I, 239).

Bu övgü dolu sözler sadece bir giriştir. Cevdet Paşa, muhtemelen 19. Yüzyıl'da güçlenen liberal iktisat modelini 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'na taşıyan Mustafa Reşid Paşa'ya duyduğu yakınlığın da etkisiyle, fizyokrat okulun kurucularından Turgot'yu ileriki satırlarda daha da yüceltecek ve onu devrimi önleyebilecek en büyük sima olarak selamlayacaktır:

"*(Turgot) ziraât ve ticâret ve sanâyîin tezâyüd ve terakkîsine mânî olan inhisâr usûlünün ilgâsı ve tenbelhâne hükmünde olan manastırların haylisini kapatdırıb maârif-i umûmiyenin terakkîsi içün mektebler küşâd ve idâre-i umûr-ı devletin ıslâhı ve imtiyâzâtın.ilgâsiyle her madde hakkında kavânîn-i cedîde tanzîmi gibi tedâbir-i lâzımeye teşebbüs idüb (…)"* (1309: 239, 240)[2].

Cevdet Paşa'nın Turgot övgüsünde dayanak olarak seçtiği inhisar (tekel) usulünün kaldırılması, yeni okulların açılması ve yeni kanunların hazırlanması gibi reformlar, Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat'la getirdiği liberal yeniliklerle birebir örtüşmektedir. "*Tenbelhâne hükmünde olan manastırların*" kapatılması ise yine Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından itibaren tekkelerin güç kaybetmesiyle özdeşleştirilmiş görünmektedir. Bu bakımdan Cevdet Paşa'nın Tezâkir'indeki ilgili parçalarla yapılacak bir karşılaştırma ilginç veriler sunabilir (Ahmed Cevdet Paşa, 1991: 7-11). Cevdet Paşa, Turgot'dan sonra işbaşına gelen Jacques Necker'in reform çabalarını da etraflı bir inceleme altına almaktadır. Necker hakkında değindiği

---

[2] Edmund Burke'ün serbest ticaret yanlısı görüşleri ve klasik liberalizmle olan ilişkisi için: Akkaş, 2004: 149; Duman, 2013: 333.

ilk husus, Protestan olduğu için kendisine bakanlık verilmeyip, ancak "maliye müfettişi" unvanıyla memur olabildiğidir. Paşa'nın Necker hakkındaki yargıları Turgot'dakilerin aksine olumsuzdur. Sarraflıktan gelen Necker, müfettişlikte bulunduğu dört yıl boyunca Cevdet Paşa'nın şiddetle karşı çıktığı borçlanma (istikraz) yolunu tutmuş, tedbir olarak da "Zeyd'in külâhını Amr'a, Amr'ın külâhını Bekir'e giydirmek" gibi günlük politikalarla zaman harcamıştır. (1309: I, 240). Ne var ki Cevdet Paşa'nın, Necker'den sonra işbaşına gelen Charles Alexandre de Calonne hakkındaki eleştirileri çok daha ağırdır. Bu bakanı, "hafif'üş-şuûr ve câhil bir zât" şeklinde nitelendiren Paşa, onun politikalarını iflasın eşiğindeyken kendini varlıklı göstermeye çalışan tüccarların hallerine benzetir:

"Kalon ise şarlatan bir nevî tolandırıcı olub hâl-i iflâsa düşmek üzre olan bâzı tüccarın yapdığı gibi hazînenin müzâyakâsını ketm ü ihfâ içün kral ziyâfetlerinde fevkalâde ihtişâm irâesiyle halkı aldatmak yolunı tutarak dört sene müddet-i me'mûriyetde envâî istikrâzât ile düyûn-ı devlete şu kadar yüz milyon ilâve itmişdi." (1309: VI, 162).

Nihayet 1787'de devletin iflâsın eşiğine gelmesiyle, asiller ve ruhban sınıfı hariç olmak üzere, bütün halka yeni bir vergi yüklemeyi düşünen Calonne'un teklifinin reddedilmesi ve nâzırın İngiltere'ye kaçmasıyla başlayan süreç, devrimin önünü büsbütün açacaktır. (1309: VI, 163). Cevdet Paşa, ikinci defa mâliye müfettişliğine getirilen Necker'in, bu bunalımlı dönemde Etats-Généraux'yu toplama kararını da şiddetle eleştirmektedir. Ona göre Necker, yalnızca tuttuğu muvazene defteriyle malî durumu düzeltmeye çalışmış, ancak politik durumun bu kadar gerildiği bir ortamda üç sınıfın bir arada temsil edileceği bir meclisin nelere yol açacağını hesaba katamamıştır:

"(Necker)… akıntının önüne düşüb gider ve gelecek seli semt- i matlûbe çevirmek üzre vaktiyle cedveller açmak lâzım gelür iken yalnız cedvellü defterler ile iş biter zannederdi." (1309: VI, 165).

2. DEVRİMİN AŞAMALARI

Tarih-i Cevdet'te devrimin aşamalarının ele alınacağı bu bölümde, Paşa'nın anlatısında yeni bir grup belirmektedir: "Erâzil", yani reziller. Paşa'ya göre sınıflar arasındaki uçurumun ve mâlî bunalımın son noktasına vardığı Fransa'da, bütün bu olumsuz şartlara rağmen

"ehl-i ırz"dan hiç kimse bir ihtilâl çıkmasını istemiş değildir. Ne var ki kralın kararsızlığı, maliye nâzırlarının beceriksizlikleri ve ayrıcalıklı sınıfların uzlaşmaz tutumları bir araya gelince, rejime karşı kişisel düşmanlıkları olan ve şiddete eğilimli bulunan "ayaktakımı"na gün doğmuş, böylece bu küçük grup, geniş halk kitlelerini peşine takarak bütün Fransa'da yönetime ele almayı başarmıştır. Cevdet Paşa, geleneksel anlatıdan farklı olarak Fransız Devrimi'ni 14 Temmuz 1789'daki Bastille Baskını'ndan değil, Etats Généraux'nun toplanışından (5 Mayıs 1789) başlatıp, Jakobenler'in iktidardan düştüğü 9 Thermidor (27/28 Temmuz 1794) darbesiyle sonlandırmaktadır. Aşağıdaki satırlarda, Tarih-i Cevdet'te Avrupa tarihine ayrılmış kısımların belki en geniş öznel yorum içeren bu bölümü, mümkün olduğunca Cevdet Paşa'nın izlediği kronolojiye sadık kalınarak, dört başlık altında değerlendirilecektir.

2.1. "Meclis-i Umûmî" (Etats Généraux)'nin Toplanışı

Cevdet Paşa'ya göre, XVIII. Yüzyıl sonundaki Fransa'nın malî ve politik krizinin bir devrime dönüşmesinde en önemli rolü oynayan unsurlardan biri, 1775 – 1783 yılları arasında gerçekleşen Amerikan Bağımsızlık Savaşı'dır. Bu savaş, bir yandan İngilizlere karşı Amerikan ordusuna yardımda bulunan Fransız monarşisinin maliyesini çökerttiği gibi, diğer yandan da okyanus ötesindeki devrimcilerden esinlenen Fransız halkında "sınırsız bir serbesiyet sevdası" doğuracaktır: *"Amerika mes'elesinden tolayı vakî' olan muharebelerde Fransa'nın müzâyaka-i mâliyesi dü-belâ oldukdan başka Fransızların efkârı bütün bütün serbesiyet sevdâsına sarmış idi."* (1309: VI, 162). Ancak yalnızca üçüncü sınıfın hak ve özgürlük aramasının yetersizliği yüzyıllardan beri deneyimlenen olgularla sabittir. Şimdi asıl büyük değişiklik, bir zamanlar reformların önündeki en büyük engeli oluşturan asilzâde ve ruhban sınıflarının da Amerika'daki gelişmelerden etkilenmeleri ve mevcut kriz karşısında halkla birlik olarak, Anglosakson Dünyası'ndaki hükümet modellerini tartışmaya başlamalarıdır:

"Amerika'da serbesiyet efkârına dönmüş olan asilzâdegân dahi âhâd-ı nâs sınıfıyle berâber bu hâlden teşekkî iylemeğe ve bunun çâresini cüs- ü cû iderek kimi İngiltere usûl-i idâresini tahsin ve kimi Amerika'da ihdâs olunan cumhûriyet usûlünü tercîh ile herkes efkârını serbesiyet üzre söylemeğe başlamışdı." (1309: VI, 163).

Bu koşullar altında bir genel meclisin toplanması ve dışarıdan dört yüz kırk milyon Franklık istikraz yapılması teklif edilir. Paris Parlamentosu karşı çıkınca, Kral XVI. Louis parlamentonun haklarını kısmaya kalkar. Tahtı Bourbonlar'dan almak için hazır bekleyen

Orléan Dükü Philippe de parlamento saflarına katılınca, ilk defa devletin "*şerâit-i esâsiyesi*"nden[3] söz eden bir bildirge yayımlanır. Bildirgede kralın parlamento üyelerini azletmeye hakkı olmadığı belirtilecektir. O zamana kadar kralın sınırsız yetkiye sahip olduğunu düşünen halk, şimdi "*şerâit-i devlet nasıl şeymiş*" diyerek kendi haklarını soruşturmaya başlamıştır. İşte Cevdet Paşa'nın anlatısında önemli bir yer tutacak olan "erâzil takımı" ilk defa burada, halkı kışkırtan provokatörler olarak karşımıza çıkmaktadır: "*…bâzı mahallerde nâbecâ hareketler zuhûra gelmiş ve erâzil-i nâs zokaklara kral ve kraliçe aleyhine bağrışmağa başlamış idi.*" (1309: I, 164). Bu durumda Cevdet Paşa'nın "Meclis-i Umûmî" ifadesiyle karşıladığı Etats Généraux'nun toplanmasına karar verilir. Paşa'ya göre "*böyle bir karışık vakitde yüz seneden beri teşekkül itmemiş bir umûm meclisinin lisâna alınması*" bile büyük bir hatadır. Ancak parlamento üyeleri "*zahiren halkın hukûkunu himâye ve hakikâtde kendü imtiyâzlarını vikâye*" için kararda ısrar edeceklerdir (1309: VI, 164). Gerçi halkta görülen büyük heyecan karşısında asil ve ruhban sınıfından kimi temsilcilerin gözleri ürkmüştür. Ancak "artık bu sözü gerü almak kâbil olmadığından" en azından Genel Meclis'te üçüncü sınıfın üstünlüğü ele geçirememesinin çarelerini aramaya başlamışlardır. Önerileri, oyların bireyler yerine sınıflar adına kullanılmasıdır. Böylece asilzade ve ruhbanların oyları bir araya geldiğinde üçüncü sınıfın oyu önemsiz hâle gelebilecektir. Fakat bu öneri halkın nefretini çekmekten başka sonuç doğurmaz. Üstelik artık Orléan Dükü Philippe'ten Mâliye Müfettişi Necker'e, hatta bazı genç asilzâdelere kadar çok geniş bir kesim halktan yana tavır koymuş ve "*her yerde ahâlinin şikâyâtından başka söz işitilmez*" olmuştur (1309: VI, 164-165). Nihayet Necker'in çabalarıyla, Etats Généraux'daki her oylamada halkın temsilcilerinin üstün çıkmasını mümkün kılan bireysel oy esası kabul edilir. Anlatının bu kısmında karşımıza Tarih-i Cevdet'in çeşitli

[3] Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet'in 1861'de kaleme alınan 6. cildinde anayasa (constitution) kavramını "esas şartlar" olarak sadeleştirilebilecek bu kelimeyle karşılamaktadır. "Kanun-ı Esasi" ifadesinin yerleşmesinden önce Mithat Paşa tarafından hazırlanan anayasa tasarısının adı ise "Kanun-ı Cedid"dir. (Tunaya, 1985: 30–31).

sürprizlerinden bir yenisi çıkacak ve Cevdet Paşa, isim vermeden de olsa, Fransız Devrimi'nin en önemli düşünsel kaynaklarından biri olan Emmanuel- Joseph Sieyes'in "Qu'est-ce que le Tiers-Etat?" (Üçüncü Sınıf Nedir?) başlıklı broşürünün bir özetini sunacaktır:

"Bir meclis-i umûmînin sûret-i tertîb ve teşkîli hakkında her tarafdan bahisler irâd olunarak derhâl bir takım risâleler zuhûr itmiş ve birisinde sûâl ve cevâb tarzında 'sınıf-ı sâlis şimdiye kadar ne idi hiç bir şey değil idi ne olmalıdır her şey olmalıdır' deyü münderic olan mes'ele meydâne çıkdığı gibi efkâr-ı umûmiyeye ta'rif olunmaz mertebe te'sîr eylemiş idi." (1309: VI, 165).

Cevdet Paşa'ya göre meclisin toplanmasının önüne geçilememişse, en azından önceliğin "tertip şekline" verilmesi gerekmektedir. Fakat Jacques Necker başta olmak üzere Fransız devlet adamları bu konunun üzerinde gereğince durmamış, bir oldubittiyle halk her yerde milletvekili seçimine başlamıştır. Oysa henüz Fransa'nın "şerâit-i esasîyesi" bile kâğıda geçirilmiş değildir. Herkes bu kanun üzerine fikir yürütmekte olup, "bu sûretle garîb mütâlaâlar meydana çıkmış ise de" genel olarak, asilzâde ve ruhban sınıflarının imtiyazlarının kaldırılması ile üçüncü sınıf üzerindeki vergilerin hafifletilmesi üzerinde uzlaşıya varılmaktadır. (1309: VI, 166). Ayrıcalıklı sınıflar "her şeyin kolaylıkla çâresi bulunur ümîdinde"dirler. Onlara göre Fransa meşrutiyet rejimine geçtiğinde bile "*İngiltere'ye kıyasla kendüleri içün parlamentoda ayrıca bir dâire bulunacağı*" kesindir. Cevdet Paşa, bu iki sınıfın rahatlığı karşısında şaşkınlığını gizleyememekte ve yeniden İngiltere ile Fransa arasındaki tarihsel gelişim farkına dikkat çekmektedir:

"Hâlbuki İngiltere'de fi'l-vâkî' asilzâdegânın i'tibârı hâlâ bakîdir. Lâkin orada öteden berü halkın hoşnudluğu esbâbı aranub (…) icâb-ı vakt ü hâle göre usûl-i rüsûm-ı mer'iye tâ'dil olunagelmiş ve ahâli efkâr-ı politikîye ve mezhebîyece serbesiyet üzre tutulmuş oldığından mûvâzene-i sahîhe üzre bir mû'tedil serbesiyet usûlü husûle gelmişdir." (1309: VI, 166).

Paşa'nın "mutedil serbestiyet" kavramıyla eşleştirdiği İngiliz modeline duyduğu yakınlık burada kendisini bir kere daha göstermektedir. Onun gözünde Fransa ise her zaman bir aşırılıklar ülkesi olmuştur. Burada halk, feodal güçlerin baskısından kurtulmak

için mutlak monarşiye rıza göstermiş, fakat bu otoritenin de çözülmesi üzerine bir uçtan öbürüne savrulmuştur[4]. Buna bir de bir kısım yazarların din aleyhtarı eserlerinin ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın etkileri de eklenince her şey çığırından çıkacaktır:

"Fransa ahâlîsi feodalite belâsından kurtuldukları gibi hükûmetin niçe gadr ü tâ'diyâtına düşüb sonra birdenbire başıboş bıragılarak ifrât tefrîti dâvet ider kâidesince bir ucdan tâ öte uca seğirtmiş oldıkları hâlde bir takım mü'ellîfinin neşriyâtı üzerine bir dinsizlik yolı açılarak her iş çığırından çıkmış olmasıyle Fransa'nın İngiltere'ye kıyas idecek hâli ve Fransa krallığının istinâd idecek bir mahâli kalmamış oldığı hâlde Amerika muharebesi dahi ihtilâlin zuhûrını ta'cîl itmiş idi." (1309: VI, 166-167).

Paşa öncelikle 5 Mayıs 1789 günü Etats Généraux'nun açılışında Kral XVI. Louis'nin ve Mâliye Müfettişi Jacques Necker'in verdiği nutuklara değinir. Onların güzel sözlerinden sonra dört bir yandan "yaşasın kral" çığlıkları duyulmuş ve alkışlar kopmuştur, ancak Paşa'ya göre *"Fransa İhtilâli'ne bir mebde' tâ'yin olunacak olursa ol günden i'tîbâr ü hisâb olunmak"* gerekmektedir. (1309: VI, 168). Ertesi gün üçüncü sınıf temsilcileri mecliste ruhsat muayenelerine başlarlar. Asil ve ruhban sınıfları ise bireysel oy usulünü engelleyebilmek için ruhsatların her sınıf için ayrı ayrı kontrol edilmesini isterler. Böylece meclise "nifak ve şikak" tohumları serpilmiştir. Birkaç gün sonra Paris ile Versailles arasına asker yığılır. Ekmek fiyatları da günbegün artmaktadır. Nihayet üçüncü sınıf temsilcilerinin sabrı taşarak, 17 Haziran 1789 günü diğer sınıfların temsilcilerini son defa toplantıya çağırırlar. Ruhbandan kimi temsilciler gelirse de asilzâdelerden hiç biri daveti kabul etmeyecektir. Bunun üzerine "*Cemiyetimiz Fransa ahâlisinin yüzde toksan altısının vekîli olmağla hazır bulunmıyanlar hüzzâra*

---

[4] Cevdet Paşa'nın bu görüşleri, "Ancien Regime et la Revolution" (Eski Rejim ve Devrim) adlı ünlü eserini, Tarih-i Cevdet'in ilk cildiyle aynı zaman dilimi içinde (1856) kaleme alan Alexis de Tocqueville'in şu çözümlemeleriyle şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir *"…Eğer Fransızlar, eskiden olduğu gibi, Etats (G)énéraux içinde, hükümet etmede yine pay almış, hatta kendi vilayetlerinin taşra meclislerinde gün be gün ülkenin yönetimiyle uğraşmış olsaydılar, kendilerini, o zaman yaptıkları gibi, yazarların fikirleriyle galeyana gelmeye asla bırakmayacaklarını öne sürmek mümkündür; belli bir kamu idaresi alışkanlığı kazanmış olurlardı ve bu da onları salt kurama karşı uyarmış olurdu. Eğer, İngilizler gibi, eski kurumlarını yok etmeksizin, uygulama marifetiyle bunlardaki zihniyeti aşama aşama değiştirebilmiş olsalardı, belki de yepyeni kurumları böylesine gönüllü bir şekilde düşünmüş olmayacaklardı."* (Tocqueville, 1995: 190).

mâni' olamaz" diyen halk vekilleri, meclisin ismini "Cemiyet-i Millîye" (Assamblée Nationale)'ye çevireceklerdir (1309: VI, 169)[5].

2.2. "Cemiyet-i Millîye" (Assemblée Nationale) Dönemi

Cevdet Paşa'ya göre "Cemiyet-i Millîye" isminin kabulü ile beraber, *"İhtilâl başlamış dimek olarak Cemiyet-i Millîye def'aten nüfûz ve iktidârını göstermek üzre bâzı teşebbüsâta dâir bir ilânnâme neşr iylemiştir."* (1309: VI, 169). Paşa'nın bu ilânnâmeden kastettiği muhtemelen meclis üyelerinin Jeu de Paume Andı'dır (Erdem, 2009: 86)[6] Bunun üzerine, ruhban sınıfının mütevazı temsilcileri *Cemiyet-i Millîye*'yle, yüksek piskoposlar ve asilzâdeler ise kralla birleşirler. Bu kutuplaşma ortamında meclisin dağıtılacağı söylentilerinin yayılması üzerine, kraliyet Versailles'a Alman ve İsveçli paralı askerleri yığar. "Asıl Fransalu olan" askerler ise halktan yana çıkarlar. Cevdet Paşa, Fransız askerlerinin bu tutumunu, ileride Namık Kemal tarafından yaygınlaştırılacak olan "gayret-i vatan" tabiriyle açıklamaktadır (1309: VI, 170).

Cevdet Paşa, bu şartlar altında, Üçüncü Sınıf'ın desteklediği Jacques Necker'in azledilip, yerine "halkın menfuru olan" adamların göreve getirilmesini büyük bir hata olarak değerlendirir. Artık kontrol tamamen "erâzil"in eline geçecek, muhafızların üzerine taşlar yağacak, asilzâdelerin "tenbel ve tenperver" zabileri ise bütün gelişmelere seyirci kalacaktır (1309: VI, 170.) 14 Temmuz 1789 günü gerçekleşen ve birçok tarih kitabında Fransız Devrimi'nin başlangıcı olarak kabul edilen olaylar sırasında, saray sakinleri ve halkın içinde bulunduğu durum ise Tarih-i Cevdet'in sayfalarına şu satırlarla yansımaktadır:

"*Ol günün gicesi Versay'da saray-ı kralîyede bir büyük balo tertîb olunmuş idüğüne nazaran saray takımı henüz hakîkât-i hâlden habîr değil imiş hâlbuki ferdâsı salı günü Paris'de halk toplanub ve mütekâidin kışlasına hücûm ile*

---

[5] Bu meclisin daha yaygın olarak kullanılan ismi Osmanlıca'ya "Meclis-i Müessisan" şeklinde aktarılabilecek olan "Assamblée Constituante" olmakla beraber Tarih-i Cevdet'te her zaman "Cemiyet-i Milliye" ifadesi tercih edilmiştir (Erdem, 2009: 85).

[6] Jeu de Paume, Fransa'da raket veya lobutla oynanan bir çeşit top oyunudur. Bu isimle anılan and ise meclis üyelerinin hiçbir zaman birbirlerinden ayrılmayacaklarına ve anayasa hazırlanıncaya kadar şartların el verdiği yerde toplanacaklarına ilişkindir (Sarınca, 1981: 54).

otuz bin silâh ve yigirmi kıt'a top alub Paris'de öteden beri devletce mahbes ittihâz olınan Bastil kalesine hücûm iderek ânı zabt ve teshir ile hadmine mübâşeret idilmiş ve ol gün Paris şehremini ile diğer bâzı zevâtın başları kesilerek zokaklarda gezdirilmiş idi." (1309: VI, 171)

Ertesi gün kral meclise giderek milletvekillerini yatıştırmaya çalışır ve halkın istediği milli ordunun kurulmasını kabul ederek, başkumandanlığına Lafayette'i tayin eder. Cevdet Paşa, önce "Asâkir-i Millîye" ismiyle andığı bu orduyu, bir sonraki paragrafta Fransızca adıyla (Garde National) zikretmektedir: "*İşte Fransa'da (Gard Nasyonal) deyü müretteb olan asâkir-i millîyenin ibtidâ-i zuhûru bu vechile olmuşdur*." (1309: VI, 171) Fransa'da eşitlik, özgürlük ve kardeşlik ilkelerini temsil eden üç renkli yeni bayrağın kabulünden sonra XVI. Louis, halk kitlelerine yakınlığını göstermek için Paris'e bu renkleri taşıyan bir kokartı takarak gidecektir. Ne var ki bu sırada eski rejimin simgesi olan Bastille Zindanı yıkılmakta, taşları ve anahtarı ise "A*merika Cumhûriyeti'nin teşkîlinde şöhret bulan Vaşington'a*" gönderilmektedir. Cevdet Paşa'ya göre bu durum, Fransa'nın fiilen cumhuriyet rejimine geçmesi demektir. Ne var ki "*artık halkın dahi rahat turması lâzıme-i insâniyetden iken bir kere iş çığırından çıkmış*" ve "*bu kadar yüz bulmuş halkı*" itidalde tutmak mümkün olmadığından, yeni maliye bakanı ve damadı idam edilmiştir. Olayları kışkırtanların başında ise, üçüncü sınıf mebuslarından Robespierre gelmektedir. (1309: VI, 172) Cevdet Paşa, Fransız tarihinde "Grande Peur" (Büyük Korku) olarak adlandırılan dönemi, taşrada asilzâde mülkleriyle manastırların yağmalanması ve "ehl-i ırz takımın gâyet havf üzre olması" şeklinde değerlendirir. Burada yeniden özgürlüğün aşamalı olarak geliştiği İngiltere ile Fransa'nın içine düştüğü durumu karşılaştırmakta ve suçu yalnız devrimcilere değil, Fransız devlet ve toplumunun asırlardan beri devam eden itidalsizliğine yüklemektedir (1309: VI, 173). Fransız Millet Meclisi'nin kabul ettiği "Hukuk-ı İnsan" (İnsan ve Yurttaş Hakları) Beyannamesi, Tarih-i Cevdet'te herhangi bir olumsuz değerlendirmeye tâbi tutulmadan aktarılmaktadır. Buna karşılık, 4 Ağustos 1789'da çıkarılan "İmtiyâzât ve Muâfiyâtın İlgâsı" (Feodal Ayrıcalıkların Kaldırılması) kararı, bin senelik bir geleneğin bir gecede yıkılması olarak eleştirilir (1309: VI, 173). Aslında Paşa, devrimden önceki Fransa'yı ele aldığı sayfalarda defalarca bu ayrıcalıkların yanlışlığına işaret etmiştir (1309: I, 228-229; VI: 159-162). Buradan çıkarılabilecek sonuç, Cevdet Paşa'nın gözünde, devrimi önlemek için yürürlüğe konması durumunda makbul olabilecek bir reformun, devrimci kadro tarafından gerçekleştirildiğinde takdir

hakkını kaybettiğidir. Bu tutumuyla klasik muhafazakâr çizgiyi izleyen Paşa'yı kaygılandıranın, yapılan işlemden çok yol açacağı sonuçlar olduğu söylenebilir.Bir sonraki adımda Fransız milletvekilleri, kurulacak daimî parlamentonun tek meclisten mi, yoksa İngiltere'deki gibi çift kamaradan mı oluşacağı tartışmasına girişmektedirler. Cevdet Paşa'ya göre denetleyici bir senato önerisinin reddedilmiş olmasının sebebi Paris kamuoyunun "*ifrat üzre serbesîyete meyl itmiş*" olmasıdır. Dönemin ileri görüşlü kimseleri ("asrın dûrendîşânı"), bu seçimle "*ihtilâlin bir yanlış yola sapacağını*" anlamışlardır. Ancak bir adım atsa birkaç yakının sözleriyle üç adım geri çekilecek karakterde olan XVI. Louis karara hiçbir müdahalede bulunamayacaktır (1309: VI, 174). Bunun üzerine Paris'te kralın ülkeyi terk edeceği söylentileri yayılır. Bu durum, bir de 1789 kışında topraktan alınan ürünleri mahveden dolu yağışıyla birleşince, ekmek isteyen bir grup yoksul kadın Versailles Sarayı'na doluşur. Fransız Devrimi'nin en ünlü karelerinden biri sayılan ünlü "Versailles Baskını", Tarih-i Cevdet'te şu satırlarla canlandırılmıştır:

"*…sabahleyin sel gibi birdenbire bir takım karılar Paris zokaklarında rû-nümâ olarak ve ekmek isteriz deyü feryâd iderek şehremânetini basdıklarında (…) birçok sarhoş erâzil dahi*

duhûl iderek (…) yedi sekiz karı ile bir hayli erâzil önlerinde davul çalınarak Versay'a azîmet itmişler idi"(1309: VI, 175).

Baskın sırasında kral ve kraliçe bir yolunu bulup canlarını kurtarmayı başarmışlarsa da, zaten iyice azalmış olan saygınlıklarını büsbütün kaybetmişlerdir. Otorite artık tamamen Millet Meclisi'nin elindedir. Nihayet 3 Eylül 1791'de "Şerait-i Esâsîye" (Anayasa)'nın tamamlanmasıyla Fransa tam olarak meşrutî rejime geçer. Cevdet Paşa, Bastille Zindanı'nın yıkılması üzerine yaptığı yorumu burada da tekrarlamakta ve Fransızların "*istediklerinden ziyâde serbesiyete nâil*" olduklarını, artık sınırı aşmayıp bu rejimin korunmasının çaresine bakmaları gerektiğini ileri sürmektedir (1309: VI, 178). Ne var ki ona göre bir kere "söz ayağa düşmüş" ve "iş erâzil elinde kalmış"tır. Jakobenlerin lideri Maximillien Robespierre başta olmak üzere "esâfil ve erâzil"in tahrik ettiği "efkâr-ı vahşiyâne" bütün Fransa'da güç kazanmakta ve cumhuriyet rejiminin kurulabilmesi için, kral ve kraliçenin "düvel-i ecnebîye" ile ittifak yaptığı söylentileri yayılmaktadır. (1309: VI, 178, 179).

Gerçekten, Kraliçe Marie Antoinette'in kardeşi olan Avusturya İmparatoru Leopold, Fransa'daki gelişmeler üzerine Prusya ile bir ittifak imzalayacak ve Birinci Koalisyon Savaşı bu şartlar altında başlayacaktır.

2.3. Birinci Koalisyon Savaşı ve Cumhuriyet

Cevdet Paşa, devrimci Fransa ile Avrupa müttefik devletleri arasında 1792 yılında başlayan Birinci Koalisyon Savaşı'nı, öncelikle Osmanlı Devleti'ni 1787'den beri süren Rus Savaşı'ndan kurtardığı için sevindirici bir gelişme olarak değerlendirir. 1791'de Avusturya'yla imzalanan Ziştovi, bir yıl sonra da Rusya ile imzalanan Yaş Barış Antlaşmaları, Batı Avrupa'daki bu gerginliğin sonuçlarıdır (1309: VI, 177, 178). Cevdet Paşa'ya göre, üç muhafazakâr Avrupa devletini birleştiren bu ittifakın ilk tetikleyicisi, Fransa'yı bin yıla yakın bir zamandan beri yöneten Bourbon Hanedanı'nın devrimciler tarafından görmüş olduğu hakaretlerdir. Başlangıçta rejim değişikliğine karşı tavır almamış olan ülkeler bile, 1791 yılındaki gelişmelerden sonra Fransız halkından nefret etmişlerdir (1309: VI, 179). Ne var ki savaşın başlamasıyla birlikte, Fransız halkının o zamana kadar birbirine rakip olan partileri de "*muhâtara-i ecnebîyeyi def' için*" birleşecek ve seferberliğe katılmayanları "vatan düşmanı" ilân edeceklerdir. Bu arada hükümet ise bir taraftan cumhuriyetin ilânı için gerekli hazırlıkları yaparken bir taraftan asker toplamaktadır. Cevdet Paşa, Fransız Millet Meclisi'nin 1792 yazında yayımlanan ünlü "La Patrie En Danger" başlıklı bildirisini "*Fransa Azîm Tehlikede*" şeklinde tercüme ettikten sonra, bu gerekçeye dayanılarak kralın "familyasıyla" beraber bir manastıra hapsedilmesini ve dört bin papazla altı bin mahpusun idam edilişini dehşetle anlatır. Paşa'ya göre öldürülenlerin çoğu "ehl-i ırz ve bî-günâh" insanlardır ve bu katliamlar, istibdada karşı özgürlük talebiyle gelmiş bir rejimin bir "*reziller mutlakıyeti*"ne dönüştüğünü göstermektedir:

"*Fesubhanallah ne garîbdir ki Fransızlar ihtilâl çıkarmakdan merâmları istiklâl ve hürriyet ve müsâvât ve serbesiyet istihsâli iken ânın yerine ehl-i ırz üzerine erâzilin hükûmet-i mutlakası ve suçsuz adam katletmek gibi cinâyâtın icrâsı kaide olmuşdur*." (1309: VI, 180).

Konuyla ilgili hemen bütün eserlerde Fransız Devrimi'nin büyük dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen 20 Eylül 1792 tarihli

Valmy Muharebesi de Tarih-i Cevdet'te önemli bir yer tutar. Cevdet Paşa, Paris üzerine yürüyen Müttefik ordularının, çoğu "nevresîde delikanlılar"dan oluşan Fransız askerlerini küçümsediklerini ve yapılan ilk büyük yanlışın bu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca havaların ve yolların bozukluğu nedeniyle yeterli yiyecek ve levazımat sağlanamadığı gibi, Avusturya ile Prusya arasında bulunan "şikak ve nifak" da Fransız zaferine yardımcı olmuştur. Paşa, ayrıca bu muharebenin yalnız Fransa'nın değil, bütün dünyanın tarihini değiştirecek önemde olduğu kanaatindedir:

"*Valmi Muhârebesi tarihce pek mühim vukuâtdan addolunur zîrâ eğer bunda düvel-i nüttefika orduları gâlib gelüb de heman Paris üzerine yürümüş olsaydılar Fransa İhtilâli basdırılmış olacağı cihetle şimdi dünyânın hâl ü şekli başka dürlü olmak lâzım gelür idi.*" (1309: VI, 180).

Muharebeden sonra toplanan ve üç yıl boyunca Fransa'yı yönetecek olan kurucu meclis (Konvansiyon), Cevdet Paşa tarafından Türkçe'ye "Millet Meclisi" gibi sade bir isimle aktarılmıştır. Ancak Paşa, yeni seçilen milletvekillerini "vahşî adamlar" olarak nitelendirmekte ve 22 Eylül 1792'de ilân edilen cumhuriyetin "itidâle mâil" kimseleri korku ve endişeye sürüklediğini söylemektedir. Nitekim 1793 yılı başında bu meclisin kararıyla Kral XVI. Louis idam edilecek ve devrimin en radikal kararları yürürlüğe konacaktır (1309: VI, 181).

Fransa'nın iç ve dış savaşlarla uğraşmakta olduğu bu zorlu dönemde Konvansiyon cüretkâr bir karar alarak, devrimi "*serbesiyet efkârında bulunan*" bütün ülkelere yaymayı amaçlayan bir yasa çıkarmıştır. Bu plan doğrultusunda atılan ilk adım Belçika'nın işgalidir. Cevdet Paşa'ya göre, bunun üzerine İngiltere "bütün dünyâyı Fransa aleyhine" birleştirmek için kolları sıvayacak ve "Fransa zorbalarının harekât-ı vahşîyesi ise her milletin nazarında pek çirkin göründüğünden" Fransız Cumhuriyeti'ne karşı büyük bir pakt meydana getirilecektir. (1309: VI, 182).

Bununla beraber Osmanlı Devleti tam bir tarafsızlık içindedir. Öyle ki, yurtdışındaki Fransız vatandaşlarının cumhuriyetin arması olan üç renkli kokartı taşımaları bütün ülkelerde yasaklanmış olduğu halde Osmanlı topraklarında serbest bırakılmaktadır. Tarih-i Cevdet'te bu konu üzerine aktarılan anekdot kendi içinde hayli dikkat çekici olduğu gibi, Cevdet Paşa'nın liberal tutumunun da açık bir örneğini sunmaktadır:

"Hattâ bir gün Avusturya baş tercümânı reis'ül-küttâb Râşid Efendi'nin yanına gelüb 'Şu Fransızların Allah lâyıkını virsün bizleri derdli itdiler (,) aman efendim bari şunların başlarından kogardelerini nez' itdiriniz' deyü istidâ itdikde Râşid Efendi 'Behey dostum biz size kerrât ile ifâde itdik ki Devlet-i Âliye İslâm devletidir (,) bizde ol mâkûle alâmetlere i'tibâr olunmaz(.) Dost devletlerin tüccarını biz misâfir bilürüz (;) başlarına ne isterlerse giyerler ve istedikleri alâmeti takarlar(.) Başlarına üzüm küfesi giyseler niçün giydiniz dimek Devlet-i Âliye'nin vazifesi değildir kendünizi beyhude yoruyorsunuz' deyü cevâb virmişdir." (1309: VI, 183)

1793 baharında Müttefik Orduları dört bir yandan Fransa'ya girerler. Üstelik Lyon, Marsilya ve Toulon şehirlerinde krallık yanlısı isyanlar çıkmıştır. İşte bu şartlar altında Jakobenler iktidarı ele geçirecek ve Cevdet Paşa'nın "*Fransa'nın Devr-i Dehşeti*" olarak adlandırdığı ünlü "Terör Dönemi" başlayacaktır.

2.4. "Fransa'nın Devr-i Dehşeti" (1793 İhtilâli ve Terör Dönemi)

Cevdet Paşa, Fransa'da 1793 yılında meydana gelen gelişmelerin anlatısına "Mahkeme-i İhtilâliye", "Selâmet-i Umûmiye Cemiyeti" ve "Emniyet-i Amme Cemiyeti" isimleriyle karşıladığı "Tribunal Révolutionnire", "Comité de Salut Public" ve "Comité de Défense Générale" kuruluşlarının yapıları ve işleyiş şekillerini açıklayarak başlamaktadır:

"*Paris'de bâzı mebûsandan mürekkeb olmak ve hükmü kâbil-i istinâf olmamak üzre bir Mahkeme-i İhtilâliye ve cumhurun muhâfazasıyçün olunan teşebbüsâtın icrâsı zımnında kuvve-i mutlakayı hamil olmak üzre tokuz âzâdan mürekkeb bir Selâmet-i Umûmiye Cemiyeti ve umûr-ı zabtiyenin rüyetiyçün yigirmi dört âzâdan mürekkeb bir Emniyet-i Amme Cemiyeti teşkil olunmuş(tur)."* (1309: I, 186).

Olağanüstü yetkilere sahip olan bu organlar faaliyete başladıklarında iktidar henüz Jirondenlerin elindedir. Ancak bunlara dayanılarak kurulacak olan terör rejimi, Ağustos ayındaki bir hükümet darbesiyle başa geçecek olan Jakobenlerin eseri olacaktır (1309: I, 187).

Cevdet Paşa bu iktidar değişikliğini, sözün artık "bütün bütün vahşi adamlara" kalmış olması şeklinde yorumlamaktadır. Zira artık en ılımlı bilinen kimseler bile "vatan düşmanı" ilân edilerek

hapsedilmeye ve tutuklanmaya başlanmıştır. Paşa'nın dikkatini çeken bir diğer nokta ise Robespierre'in hem İhtilâl Mahkemesi'nde hem de Selâmet-i Umûmiye Komitesi'nde mutlak nüfuz sahibi olarak yargı ve yürütme erklerini tek elde toplamış olmasıdır. Jakobenlerin yürüteceği "envâî icraât-ı vahşîye", güçler ayrılığını ortadan kaldıran bu modelle gerçekleşecektir (1309: I, 187).

İlerleyen satırlarda terör döneminden sahneler sunulmaktadır. Öncelikle Lyon ve isyan hâlindeki şehirler cumhuriyet orduları tarafından kuşatılarak, "cüz'î iftirâlar ile pek çok adamlar" katledilir ve "gayret-i cumhûrîyesi meşkûk" (cumhuriyete bağlılığı şüpheli) olanlar hapse atılır. Bunu Kraliçe Marie Antoinette'in, kralın kız kardeşinin, yirmi dört hanedan azasının, yirmi milletvekilinin ve Orléan Dükü'nün idamları izleyecektir (1309: I, 187).

Paşa'ya göre Jakoben iktidarın bir diğer amacı ise, Fransa'nın mazisiyle olan bağlarının koparılmasıdır. Bu uğurda krallık döneminden kalan belli başlı okullar ve dernekler kapatıldığı gibi, Katoliklik de ülke çapında yasaklanmıştır. Cevdet Paşa bu uygulamaları, devrimci hükümetin "halkın akıl ve ahlâkını öldürmeye kıyam ettiği" şeklinde değerlendirmektedir (1309: I, 187).

Yasaklanan Katolikliğin yerine "Akıl Dini" adlı yeni bir inanç sisteminin benimsenme denemesi de (Gaxotte, 1969: 272, 275) Tarih-i Cevdet'te geniş biçimde ele alınmıştır. Cevdet Paşa, ilk defa 10 Kasım 1793 tarihinde Notre Dame Kilisesi'nin "Aklın Mabedi"ne çevrilmesi dolayısıyla yapıldığı ve daha sonra çeşitli bölgelerde tekrarlandığı ileri sürülen akıl ayinlerini büyük bir dehşetle aktarmaktadır:

"Dîn-i Îsevîye'nin yerine bir dîn-i aklî vâz' olunub Paris kiliselerinden papaslar tard ve ihrâc ve Paris baş kilisesi ibâdet-i cedîdeye tahsîs ile papaslar ve diyakoslar yirine tiyatro oyuncuları ve müzikacılar geçüb kilisenin mihrâbında yüksek sandalye üzerinde bir genc ve güzel karı yarım çıplak olarak ik'âd ve ilâh'ül-akl ittihâz ile hazır olan cemâat tarafından kendüsine secde ve ibâdet idilmişdir." (1309: I, 187, 188).

Jakobenlerin iktidarı, milâdi takvimle 27 Temmuz 1794 gününe denk gelen 9 Thermidor Yıl II darbesiyle son bulmuştur. Cevdet Paşa bu darbeyi "itdiklerini buldular" ifadesiyle yorumlarken, genel anlamda devrim olgusuna ilişkin hükmünü de bu bölümde vermektedir.

Paşa'nın sade fakat güçlü bir üslupla yaptığı devrim çözümlemesi şöyledir:

"İhtilâl çıkarmak bir selin önünü açmak gibidir (.) Bir kere açıldığı gibi tabiî hızı kesilmedikçe turmaz (.) Ve açanlar sedd ü bendine kâdir olamaz. Ve yalnız karşu gelenleri götürmeyüb âna yol virenleri dahi berâber gark ve telef ider. Binâ'en-âlâ-zâlik Fransa İhtilâli'ne sebeb olanlar hep bu vechîle birer birer telef olmuş ve her biri itdiklerinin ayniyle cezâsını bulmuşdur." (1309: I, 190).

3. DEVRİMİN SONU

Fransa'da 1792 yılında kurulan Birinci Cumhuriyet rejimi on iki yıl sürmüştür. Ancak Cevdet Paşa, Jakobenlerin iktidardan düştüğü 1794 senesinden itibaren girilen süreci, bu ülkede "cumhûriyet-i müfrîde" (radikal cumhuriyet)'den "cumhûriyet-i mûtedile" (liberal cumhuriyet)'ye geçiş şeklinde bir tür rejim değişikliği olarak yorumlamaktadır.

Nitekim Birinci Cumhuriyet'in Konvansiyon (1792 – 1795)'dan sonra gelen Direktuar (1795 – 1799) ve Konsülat (1799 – 1804) yönetimleri, Tarih-i Cevdet'te devrimin aşamaları olmaktan çok, bir önceki dönemde meydana gelen büyük değişiklikleri kısmen eski haline koymaya çalışan restorasyon adımları gibi değerlendirilmektedirler. Dolayısıyla bu hükümetler, Fransız Devrimi'ne ayrılmış özel bölüme alınmayıp, eserin kronolojik akışı içindeki diğer kısımlarda değerlendirmeye alınmışlardır.

3.1. "Cumhuriyet-i Müfride"den "Cumhuriyet-i Mutedile"ye

Cevdet Paşa, Birinci Koalisyon Savaşı'nda Fransa'nın 1794 yılından itibaren cephelerdeki durumunu düzeltmesini, Jakobenlerin aldığı sıkı tedbirlere değil, tam aksine, bu hükümetin iktidardan uzaklaştırılmış olmasının ülkeye getirdiği asayiş ve ferahlığa bağlamaktadır (1309: VI, 190).

Üstelik bu tarihten itibaren, kurdukları ittifaktan bekledikleri karşılığı alamayan İngiltere ve Hollanda hükümetleri Fransız Cumhuriyeti'yle barış görüşmelerine başlayacak, Avusturya Orduları ise işgal ettikleri topraklardan atılarak, Ren Nehri'nin doğu yakasına çekilmeye

mecbur kalacaklardır. Bunun üzerine 1795 yılında Fransa ile Müttefikler arasında ilk barış antlaşması imzalanır (1309: VI, 191-196)[7].

Cevdet Paşa'ya göre bu dönemde Fransız kamuoyu, "kraliyet tarafdârânı" (monarşistler), "cumhûriyet-i müfrîte efkârında bulunanlar" (radikal cumhuriyetçiler) ve "cumhûriyet-i mûtedile" taraftarları (liberal cumhuriyetçiler) olmak üzere üç gruba bölünmüş durumdadır. Sonunda, en büyük desteği üçüncü grubun kazanmış olması nedeniyle Fransa'da beş direktörün ortak yönetimine dayanan "mûtedil" Direktuar idaresi işbaşına geçecektir (1309: VI, 190).

Cevdet Paşa, Fransa'da milâdî takvime göre 17 Ağustos 1795 tarihinde yürürlüğe konan ve devrim takvimine göre "Yıl III Anayasası" adıyla bilinen anayasayı "Cumhûriyet-i Mûtedile Şartnâmesi" biçiminde adlandırmıştır. Fransızca "director" kelimesinin çoğulu olan "directoire" (direktuar) terimini ise "müdür" kelimesinin çoğulu olan "müdîrân"la karşılamakta ve direktörlerin beş kişiden oluşması nedeniyle bu hükümeti "müdîrân-ı hamse" şeklinde anmaktadır (1309: VI, 197-198).

1795 Anayasası'nda Paşa'nın dikkatini çeken ilk husus, Jakobenler döneminde birleştirilmiş olan "kuvve-i icrâiye" ile "kuvve-i kânûniye"nin birbirinden ayrılmasıdır. Gerçi yürütme erkini elinde bulunduran beş direktöre yine çok geniş yetkiler tanınmıştır, ancak her yıl yapılacak seçimlerle bu beş yönetici içinden birinin değiştirilecek olması diktatörlüğü önleyebilecektir.

Paşa'nın üzerinde durduğu ikinci bir nokta ise devrimin başlangıcından itibaren tek meclisle yönetilen Fransa'da, yeni anayasayla beraber İngiltere'deki gibi iki meclisli sisteme geçilmesidir. Bilindiği gibi Cevdet Paşa, Kurucu Meclis dönemindeki tartışmaları ele aldığı bölümde, tek meclisli sistemde karar kılınmasını şiddetle eleştirmiş ve bunu "ihtilâlin bir yanlış yola sapacağı" şeklinde yorumlamıştı (1309: VI, 173). Yeni düzenlemede "Beş Yüzler Meclisi" adlı parlamentonun yanı sıra, "Meclis-i Kudemâ" adında bir de

---

[7] Paşa'nın kastettiği 5 Mart 1795 tarihli Basel Barış Antlaşması'dır (Davies, 2005: 1346).

senatoya ver verilmesi Cevdet Paşa'nın takdir ettiği bir gelişmedir (1309: VI, 197).

Ancak Direktuar yönetimi herkesi memnun etmiş değildir. Nitekim yeni anayasanın kabulünden kısa bir süre sonra Paris'te yeni bir ihtilâl baş gösterip, otuz bin kişilik bir grup Meclis'e hücum edecek ve bu kargaşa ancak "hükûmet askerinin ikinci kumandanı Napolyon Bonaparte'nin gayretiyle" bastırılabilecektir. (1309: VI, 197-198).

Bir Osmanlı Tarihi olarak yazılan Tarih-i Cevdet'in sayfalarında şaşırtıcı biçimde ismi en çok anılan şahıs konumunda olan Napoleon Bonaparte'ın (Neumann, 1999: 133) etraflıca ele alındığı ilk bölüm budur. Cevdet Paşa bu ilk değinisine, Napoleon'un sokak muharebesindeki başarısını överek, hükümet tarafından "bütün Fransa asâkirinin baş cenerali" yapılmasını olumlu karşılamıştır (1309: VI, 198).

Direktuar döneminin bir diğer önemli gelişmesi de François-Noel Babeuf önderliğindeki sosyalistlerin 1797 tarihli darbe girişimleridir. Cevdet Paşa Babeuf'çüleri, radikal cumhuriyet taraftarlarının Fransa'daki bütün mülkleri "kardeş payı olarak taksim" etmek gibi "garip düşünceler" (efkâr-ı garîbe) taşıyan ve "sefillerin anlayışı"na (esâfil-i nâsın efkârına) hitap eden bir uç fraksiyonu olarak değerlendirir (1309: VI, 198).

3.2. Konsülat'tan İmparatorluğa

Fransız Cumhuriyeti'nin İtalya Orduları Komutanı "Ponaparte" (Napoleon Bonaparte), bu cephede birbirini izleyen birçok zafer kazandıktan sonra, Fransa ile Avusturya arasındaki savaşa son veren Campo Formio Barış Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Direktörler, bunun üzerine, ünü iyice artmış olan genç generali Paris'ten uzak tutabilmek için Mısır Seferi'yle görevlendirirler. Ancak seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, bu dönemde Fransa'nın içişlerinin iyice içinden çıkılmaz bir hal alması sebebiyle, halk Paris'e dönüşünde Napoleon'u büyük bir kurtarıcı gibi karşılayacaktır (1309: VII, 67).

Artık bir hükümet darbesi için bütün şartlar hazırdır. Üstelik Cevdet Paşa'nın "müdîrân-ı cumhûr içünde en meşhûr ve mâlûmatlı zat"

olarak nitelendirdiği Emmanuel- Joseph Sieyes[8] de, "Ponaparte'yi elde bir âlet ittihâz ile hükûmete istediği gibi nizam virmek emeline" düşerek, başkomutanla gizli bir antlaşma yapmıştır (1309: VII, 67).

Fransız Devrim Takvimi'ne göre "18 Brumaire Darbesi" olarak adlandırılan askerî müdahale, 1799'un 9 Kasımı'nı 10 Kasım'a bağlayan gece yarısı, "güyâ bâzı eshâb-ı fesâdın" meclisi dağıtmak için bir komplo hazırladıkları gerekçesi ileri sürülerek, büyük bir gizlilik içinde uygulamaya konur. Cevdet Paşa, Napoleon'un meclisi teslim alışı sırasında Jakoben milletvekillerinin "kahrolsun diktatörler" diye bağırarak başlattıkları protestoyu da "*biz cabbar istemeyiz deyü yaygara*" ettikleri ifadesiyle canlandırmaktadır (1309: VII, 67, 68).

Bunun üzerine, Paşa'nın kullandığı isimlerle; "Ponaparte" (Napoleon Bonaparte), "Siyez" (Emmanuel-Joseph Sieyes) ve "Roje Dükön" (Roger Ducos)'ün önderliğinde, Fransız Tarihi'nde "Konsülat" adıyla bilinen son cumhuriyet hükümeti göreve başlar (1309: VII: 68).

Yeni anayasayı hazırlama görevi Sieyes'e verilmiştir. Ancak bu eski direktörün hazırladığı tasarıda "Senâ Meclisi" (Le Sénat) adıyla kurulması düşünülen yeni bir parlamentoya çok geniş yetkiler tanınmaktadır. Böyle bir tasarı ise, Cevdet Paşa'nın tanımıyla "gâyet tefrid ve istiklâle mâil olan Ponaparte'nin işine elvermediğinden" derhal rafa kaldırılarak yeni bir anayasanın yapımına başlanacak ve Sieyes'in önerdiği "büyük elektörlük" (müntehîb-i âzâm) görevi yerine "birinci konsüllük" (baş konsolos) makamı getirilecektir. Paşa, Anayasa'nın bu yeni şeklini, Napoleon'un "konsolos" unvanı altında fiilen Fransız hükümdarlığına geçmesi şeklinde yorumlamaktadır: "*Elhâsıl Ponaparte baş konsolos ünvânıyle Fransa hükümdârı olub kemâl-i sür'ât ile icraâta başlamışdır*" (1309: VII, 70).

Cevdet Paşa, Fransa'nın cumhuriyetten imparatorluğa geçiş sürecini, Tarih-i Cevdet'in VIII. Cildi'nin giriş bölümünde ele alır. Paşa'ya göre, Napoleon'da imparatorluğunu ilân etme düşüncesini uyandıran çeşitli gelişmelerin arasında, 1803 yılında Bourbon hanedanı

[8] Sieyes, birçok çalışmada ulusal egemenliğin gerçek kurucusu olarak nitelendirilmektedir (Göze, 2017: 244-246).

taraftarları tarafından kendisine karşı girişilen suikast teşebbüsü büyük rol oynamıştır. (1309: VIII, 4-5)

Paşa'ya göre, her ikisinde de son sözü Napoleon'un söylemesine karşın, Fransa'nın bir tür cumhurbaşkanı konumundaki bir konsül tarafından yönetilmesiyle, rejimin ırsiyete dayalı imparatorluğa çevrilmesi arasında büyük fark vardır. Zira Fransızlar cumhuriyete kavuşabilmek uğruna bin yıla yakın zamandır ülkelerini yöneten bir hanedanı "imha etmeyi" göze almışlardır. Nitekim bu bölüme kadar Napoleon'un iç politikasını takdirle anlatan Cevdet Paşa, imparatorluk rejiminin ilânı karşısında üslubunu birden değiştirmekte ve bu durumu "âlemin en garîb vakayî-i tarihiyesinden" biri olarak değerlendirmektedir:

"İmparatorluk keyfiyeti bütün âleme hayret virmişdi (,) zirâ Fransızlar hürriyet ve cumhûriyet davâsıyla kıyâm iderek bunca devirlerden berü Fransa'da saltanat sürmüş olan Burbon Hânedânı'nı imhâ ve kraliyet usûlünü ilgâ içün bu kadar kanlar dökmüşken âhâd-ı nâsdan birini taht-ı imparatorîye ik'âd ile zemâm-ı irâde ve ihtiyârlarını ânın yedd-i istiklâline teslîm itmeleri âlemin en garîb vakayî-i tarihiyesindendir." (1309: VIII, 5-6).

Cevdet Paşa'yı şaşırtan asıl yan isee cumhuriyet ve imparatorluk rejimlerini kuranların aşağı kuşağı aynı kuşaktan ve aynı kadroya mensup kimseler olmalarıdır. Eğer cumhuriyetin ilânı üzerinden uzun bir zaman geçmiş olsa, insanoğlunun doğası ve dünyanın değişim esası üzerine kurulu olması sebebiyle bu durum bir ölçüde anlayışla karşılanabilecektir. Oysa Bonaparte'ın imparatorluğuna hizmet edenler, cumhuriyetin ilânı için bizzat ayaklanmış ve kan dökmüş kimselerdir. Paşa, devrimin sona erişi üzerine son hükmünü verirken, bir kere daha çarpık bulduğu Fransız toplum yapısına değinmekte ve bu durumu "inanılmaz" ve "Fransa'dan başka yerde vukûu tasavvur olunmaz" bir gariplik olarak yorumlamaktadır:

"...eğer cumhûriyetin teşekkülünden berü bir hayli zamanlar geçmiş olsaydı nevî-i ben-i âdemin televvün-i tabiîyesinden ve ahvâl-i âlemin dâimâ böyle tahavvül ve inkılâb üzre cârî olagelmesine binâ idilerek bâzı esbâb-ı mâkûle bulunabilirdi (.) Lâkin Ponaparte'nin imparatorluğuna âlet olan ekâbirin ekseri cumhûriyet uğrunda nice kanlar dökmüş ve bunca canlar yakmış kimseler oldıkları hâlde def'aten hükûmet-i istiklâliye efkârına dökülerek Ponaparte'nin imparatorluğuna hıdmet itmeleri inanılmaz ve Fransa'dan başka yerde vukûu tasavvur olunmaz vakayî-i acîbedendir" (1309: VIII, 6)

SONUÇ

Bir sosyal tutum olarak geçmişi çok daha eski dönemlere dayandırılabilirse de bir siyasal ideoloji olarak muhafazakârlığın Fransız Devrimi'yle eş zamanlı olarak, bu devrime tepki niteliğinde ortaya çıktığı söylenebilir. Bununla beraber bu tepkinin Kıta Avrupası ve Anglosakson dünyasında farklı içerikler taşıdığı görülmektedir.

Siyasal ve düşünsel olarak güçlü bir merkezi mutlakıyetçiliği ve kurucu rasyonalist geleneği miras alan Fransa'da, devrimin şiddeti ve toptancılığına koşut olarak Joseph de Maistre ve Louis de Bonald tarafından temsil edilen muhafazakârlık da oldukça katı ve toptancı bir nitelik göstermiştir (Callinicos, 2014: 117-125). 18. Yüzyıl sonlarında doğan royalist (kralcı) gelenekten 19. Yüzyıl sonlarındaki Action Française'ye kadar; taç, kilise ve hiyerarşi gibi değerleri esas alan Fransız muhafazakârlığı, devrimcilik ve rasyonalizm kadar liberalizme de doğrudan cephe almıştır (Nolte, 1969: 88-94).

Buna karşılık düşünsel kaynaklarını İskoç Aydınlanması'nın duyumcu ve deneyci geleneğinden alan Anglosakson muhafazakârlığı, kurucu rasyonalizme ve onun bir sonucu olarak gördüğü Fransız Devrimi'ne karşı çıkmakla beraber, gelenekle uyumlu bir reformculukla ve liberalizmin belli başlı unsurlarıyla eklemlenebilmektedir (Duman, 2013: 333).

19. Yüzyıl'dan günümüze kadar Türkiye'de, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile açılan Tanzimat Dönemi, Fransız Devrimi'nin yaydığı temel ilkelerin Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenmesi yönündeki önemli bir aşama olarak görülmüş (Kaynar, 1960: 16–17), muhafazakâr çevreler ise çoğu zaman bu dönemin aktörlerini – özellikle Tanzimat bürokrasisini- bir yabancılaşma ve köksüzleşme sürecinin öncüleri olarak değerlendirmişlerdir.

Genellikle ikinci grup tarafından sahiplenilen bir sima olan Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat'ın mimarı sayılan Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirdiği çekirdek kadro içinde yer alan devlet adamlarından biridir. Çeşitli tarihsel olgular karşısında tutumu değişiklik gösterse de, kariyeri boyunca Paşa'nın temel düşünsel çizgisinde belirgin bir tutarsızlık bulmak güçtür. Cevdet Paşa, imparatorluğun Tanzimat Dönemi'nde benimseme yoluna girdiği "hukuk devleti" (rechtsstaat)

ve "kanun hâkimiyeti" (rule of law) gibi değerlere hemen her zaman olumlu bakmış, ancak bu liberal çerçevenin katılımcı ve demokratik bir içerikle tamamlanma girişimlerine karşı takındığı mesafeli tutum da hemen hiç değişmemiştir. Paşa'nın kendi kariyerini borçlu olduğu Tanzimat Fermanı'na yönelik olumlu tutumuna karşın 1876'da Meşrutiyet'in ilânına gösterdiği tepki, Mithat Paşa'yla olan uyuşmazlıkları kadar, bu düşünsel konumlanış içinde de değerlendirilebilir (Erdem, 2015: 89–91).

Tarih-i Cevdet'in Fransız Devrimi'ne ilişkin parçaları üzerine yapılan bu inceleme, sözü edilen ideolojik konumlanışı netleştirmektedir. Öncelikle Cevdet Paşa'nın, liberalizmin doğum süreci olarak adlandırılabilecek Aydınlanma Dönemi üzerine görüşlerinin, sözgelimi Joseph de Maistre ya da Charles Maurras gibi Fransız monarşistlerinin düşüncelerine kıyasla son derece olumlu olduğu görülmektedir (Akkaş, 2004: 233). Paşa'nın tercih ettiği modernleşme tarzının İngiliz modeli olduğu düşünüldüğünde –Rousseau dışarıda bırakılmak şartıyla- birer devrimciden çok reformcu olan Montesquieu ve Voltaire'i takdir etmesinde herhangi bir çelişki bulunmamaktadır (Cevizci, 2017: 193, 255).

Benzer şekilde, Aydınlanma değerlerinin devrimin başlamasından sonra "cahil halk kitleleri tarafından yanlış anlaşıldığı" yönündeki eleştirisinin ve seçilmişlerden oluşan bir parlamentonun mutlaka atanmış elitlerden oluşan bir senato tarafından dengelenmesi yönündeki ısrarının da, dönemin atmosferi içinde, ABD'nin kurucu babalarından Alexander Hamilton'ın ve James Madison'ın tutumlarından pek farklı olmadığı söylenebilir (Chomsky, 2018: 19-29; Nock, 2005:148).

Bu veriler ışığında, Cevdet Paşa'nın, içinde yaşadığı yüzyılı şekillendiren Fransız Devrimi karşısındaki tutumunun, Fransa'da yüzyılın sonunda ortaya çıkacak Charles Maurras-Maurice Barres tipi reaksiyoner monarşizmden, hatta kıta Avrupası muhafazakârlığından farklı olarak, en tanınmış temsilcisini Edmund Burke'te bulan Anglosakson modeli liberal muhafazakârlığa yakın düştüğünü söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Ahmed Cevdet Paşa (1309). *Tarih-i Cevdet*. Tertib-i Cedid, İkinci Tabı, 12 cilt, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet.

Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir*. Yay: Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ahmed Midhat (1292). *Ekonomi Politik*. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.

Akçura, Yusuf (2004). *Târih-i Siyâsî, 1926-1927-1928 Ders Notları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akkaş, Hasan Hüseyin (2004). *Muhafazakâr Düşünce ve Edmund Burke,* Ankara: Kadim Yayınları.

Armaoğlu, Fahir (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789 – 1914,* Ankara: TürkTarih Kurumu Yayınları.

Bainville, Jacques (1938). *Fransa Tarihi*. Yalçın, Hüseyin Cahit (Çev.), İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Berkes, Niyazi (1973). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Berkes, Niyazi (1976). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* (2. Cilt). İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Burke, Edmund (1973). *Reflections on the Revolution in France*. Anchor Books Edition.

Callinicos, Alex (2011). *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. Tezgiden, Yasemin (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Cevizci, Ahmed (2017). *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Chambers, Richard L. (1973). "*The Education of a Nineteenth Century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Paşa*", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 4, 440 – 464.

Chomsky, Naom (2018). *Amerikan Rüyası İçin Ağıt*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Davies, Norman (2006). *Avrupa Tarihi*. Kılıçbay, Mehmet Ali (Ed.), Çığman, Burcu; Topçugil, Elif; Emiroğlu, Kudret; Kaya, Suat (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.

Duman, Fatih (2013). "Edmund Burke". Tunçel, Ahu; Gülenç, Kurtul (Eds.). *Siyaset Felsefesi Tarihi, Platon'dan Zizek'e,* (2 Cilt), İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Erdem, Ekin (2009). "Cevdet Paşa'ya Göre Avrupa Tarihi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Erdem, Ekin (2015). "Osmanlı Modernleşmesinin Hukuk Eksenli Bir Okuması:"Reşat Kaynar'ın Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki

Hareketler". International Journal of Social Inquiry, 8(1), 79-103.

Göze, Ayferi (2017). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları.

Karahasanoğlu, Cihan Osmanağaoğlu (2011). "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 29, 93-123.

Kaynar, Reşat (1960). "*Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*". İstanbul: Tan Matbaası.

Mardin, Ebul'ula (1996). "*Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*". Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Neumann, Christoph K. (1999). "*Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*". Arun, Meltem (Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Nock, Albert Jay (2005). "*Thomas Jefferson, Amerika'nın Kurucusu*". İstanbul: Epsilon Yayınları.

Nolte, Ernst (1969). *Three Faces of Fascism*. Leila Wennewitz (Çev.), New York: The New American Library.

Ortaylı, İlber (1986). "*Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi*", Ahmed Cevdet Paşa Semineri, 27–28 Mayıs 1985, *Bildiriler*, yay. İstanbul: Mübahat Kütükoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, 163 – 172.

Ölmezoğlu, Ali (1977). "*Cevdet Paşa*", İA, Cilt 3, Yay., İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977, 114 – 123.

Sarıca, Murat (1981). *100 Soruda Fransız İhtilali*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2005). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tocqueville, Alexis de (1995). *Eski Rejim ve Devrim*. Ilgaz, Turhan (Çev.), İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Tunaya, Tarık Zafer (1985). "*Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid*", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 30 – 31.

SUMMARY

In the main modernization narratives of Turkey, the Tanzimat era (c.1839–1876) have been comprehended as an important stage towards the adaption of the basic principles of the French Revolution (1789–1799). Along the same line, the reactionary historians have considered the statesmen of this era – especially the Tanzimat bureaucracy- as the procursors of a process of alienation and decadance.

Ahmed Cevdet Pasha (1822–1895) is one of the major statesmen of this era, raised in the skeleton cadre of Mustafa Reşid Pasha (1800–1858), the author the Tanzimat Charter (1839). Although sometimes he has been recognized as a "masked" reactionary, because of his opposition againt the adoption of French Code Civil (1869) and the declaration of "Kanun-i Esasi", the first constitution of Ottoman Empire (1876), he always remained faithful to the core values of Tanzimat, as the "rechtsstaat" or the "rule of law" (at least in principle).

The analysis of his comments on the French Revolution, more clearly shows what he was for and what he was against. Although the Pasha was taking a positive attitude to the liberal principles, as evolutionary modernization and transforming the empire into modern state, he did not want to extend this scheme to democratic values, like parliamentarism and civic participation.

Cevdet Pasha, in his interpretations of both the era of French Revolution and the European history in general, finds the tidal societal and political tradition of France skewed and pathological. In contrast, his ideal model for modernisation is the evolutionary tradition of Great Britain, which he regards as the empire of moderation and cautiousness.

In accordance with this, Cevdet Pasha leans towards the Enlightenment thinkers of France, inspired by the British tradition, but argues that their ideas were "misunderstood" by the ignorant masses. Thus, for instance, while comparing the rule of the Jacobins (1793-1794) with the Directoire (1795-1799), he emphasizes how important it is to constitute a senate (like the House of Lords of the United Kingdom) to check up the decisions the parliament, that consists rascals and extremists, elected by the misled people.

In the light of these data, it is possible to say that Cevdet Pasha's attitude towards the French Revolution, which shaped the century in which he lived, was clearly different from Charles Maurras-Maurice Barres type reactionary monarchism –that would emerge soon after his death- or the continental European conservatism; but is more close to the liberal conservative Anglosaxon tradition, which finds its most prominent represantative in Edmund Burke.